

שליטת אזרחות – על שני הפנים של ההפיכה המשטרית: הקולוניאלי והסמכותני

יעל ברדה*

תקציר. המאמר מגדיר את הקשר בין השליטה הקולוניאלית על הפלסטינים ובין ההפיכה הסמכותנית, ומראה כיצד פעולות ישראל נגד הפלסטינים במרחב ישראל/פלסטין ו"הרפורמה המשפטית" נגד מוסדות "שלטון החוק" הם שני חלקים של הפיכה משטרית: קולוניאלי וסמכותני. המאמר מתמקד בשינויים במוסד האזרחות כמערכת יחסים חברתיים שבה לאזרחים יש תביעות מסוכני המדינה, ולכן עוקב אחרי ההפיכה הקולוניאלית כרצף של שינויים באזרחות – מחוק המאבק בטרור וחוק הלאום, דרך איכוני השב"כ והעברתן של פרקטיקות שלטיה ומעקב על פלסטינים לשימוש גם על יהודים, ועד שליטת אזרחות וסיפוח השטחים. האזרחות היא נקודת ההצטלבות של שני חלקי ההפיכה. המאבק על האזרחות הליברלית של היהודים בעת שליטת אזרחותם של הפלסטינים ממחיש כיצד ישראל הקולוניאלית יכלה להתקיים לצד זו הליברלית באמצעות שלטון החוק שהפריד כל העת בין שני המשטרים. הפגיעה בשלטון החוק הליברלי ובהפרדת הרשויות הופכת את ההפרדה בין המשטרים בישראל ובשטחים לבלתי אפשרית, ולפיכך המהלך הסמכותני של הפגיעה במוסדות המשפטיים משמש לביצור הישגי החלק הראשון של ההפיכה המשטרית: שליטת האזרחות.

מבוא

זמן שמאות אלפים הפגינו ברחבי הארץ תחת הסיסמה "לא להפיכה המשטרית", כשהחברה בישראל עברה שיעור בזק באזרחות וטייסיים וקצינים במילואים זעקו בכאב על שהממשלה שינתה את החוזה שלה עם האזרחים ואיימו בסרבנות חסרת תקדים, הושלם חלקה הראשון של מהפכה משטרית ששינתה את מהות האזרחות בישראל/פלסטין: בפברואר 2023 אושר חוק המאשר שליטת אזרחות – החוק לביטול אזרחותו או תושבותו של פעיל טרור שמקבל תגמול עבור ביצוע מעשה הטרור (תיקוני חקיקה התשפ"ג-2023) – ברוב של 94 חברי כנסת. המהפכה המשטרית, שהחלה בחוק המאבק בטרור ובחוק הלאום, היא תולדה של איחוד המשטר הקולוניאלי שבשטחים עם משטר ההפרדה בתוך ישראל. איחוד המשטרים

* ד"ר יעל ברדה, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים; בית הספר קנדי לממשל, אוניברסיטת הרווארד

כונה "מציאות של מדינה אחת" בישראל/פלסטין (Lustick, 2019) והוא כולל תהליך שלפי יואב פלד (2016) מטשטש את הגבול בין המעמד הפוליטי של הפלסטינים אזרחי ישראל ובין זה של הפלסטינים תושבי השטחים. תהליך זה החל באוקטובר 2000 (Peled, 2007; Rouhana & Sultany, 2003) והואץ על רקע משטר החירום במשבר הקורונה, שהביא עימו חקיקת חירום סמכותנית ענפה (קוסטי ומחוזאי, 2022) ובתקופתו הופעלו על אזרחי ישראל פרקטיקות מעקב ומניעת תנועה שהופעלו עד אז על הפלסטינים בשטחים (התנועה לזכויות דיגיטליות, 2020). השלב האחרון של שינוי מהות האזרחות החל באופן פורמלי עוד קודם, עם חקיקת חוק הלאום (Jamal, 2019; Jabareen & Bishara, 2019) וחוק המאבק בטורר (ברדה, 2015), המשיך ב־2023 בשלילת תושבות של תושב מזרח־ירושלמי בשל פעילות פוליטית, והסתיים בהצעת חוק שלילת אזרחות לפלסטינים אזרחי ישראל שבעדה הצביעו 94 חברי כנסת, בעוד תנועת המחאה מתעלמת לחלוטין מהמהלך.

במאמר זה אני מבקשת לשרטט בקווים כלליים את האופן שבו המהלך הגלובלי לעבר הסמכותנות בא לידי ביטוי בישראל/פלסטין באופן יוצא דופן המושפע מהמורשת הקולוניאלית ומהמשך השליטה הקולוניאלית על הפלסטינים באמצעות משטר חירום. אתמקד בקשר המשולש של שבין אזרחות, סיפוח השטחים או מציאות "המדינה האחת", וסופו של "שלטון החוק הליברלי" – ההפיכה המשטרית.

תנועת המלקחיים שבה המאבק על האזרחות הליברלית של היהודים בישראל מתרחש בה בשעה שנשללת אזרחותם הקולוניאלית של הפלסטינים איננה מספרת סיפור חריג או ייחודי, אלא דווקא מדגימה כיצד ישראל הקולוניאלית יכלה להתקיים לצד ישראל הליברלית באמצעות שלטון החוק שפעל כל העת להפריד בין שני המשטרים. למעשה, הפגיעה בשלטון החוק הליברלי, במעמדו של בית הדין הגבוה לצדק ובהפרדת הרשויות הופכת את ההפרדה בין המשטרים בישראל ובשטחים לבלתי אפשרית.

אתמקד בסוגיית האזרחות, משום שדרכה אפשר לראות את ההצטלבות של שני חלקי ההפיכה המשטרית: זה שסיים את מראית העין של האזרחות הליברלית בישראל, שהפלסטינים אזרחי ישראל היו הוכחה חיה לקיומה (פלד ושפיר, 2005), וזה שמטרתו לפרק את שלטון החוק הליברלי ולאפשר את קיומו של משטר סיפוח בכלל השטח של ישראל/פלסטין. המהלך הסמכותני של הפגיעה במוסדות המשפטיים הוא אמצעי לביצור הישגי החלק הראשון של ההפיכה המשטרית – שלילת האזרחות, למשל באמצעות הפיכת החלקים ההצהרתיים של חוק הלאום לעקרונות פעולה ממשליים.

חברות פוליטית בכלל ואזרחות בפרט היא סוגיה שימושית לדיון בשינויים משטריים, מכיוון שהיא עוסקת בטיב הקשר שבין משטר פוליטי של מדינה ובין נתיניה – קשר שמשפיע על מנגנונים בירוקרטיים וחברתיים מתווכים ובה בעת מושפע מהם. כדי להבין את ההפיכה המשטרית על שני היבטיה עלינו להתבונן במאפייני האזרחות של לא־יהודים בישראל. לצורך הניתוח אתיחס להבדל המושגי בין אזרחות ליברלית המבוססת על מודל אירופי ובין אזרחות פוסט־קולוניאלית, שבה עבור המיעוט פוסט־קולוניאלי, האזרחות אינה משמשת לביטוי של הגשמה לאומית אלא להגנה מפני גירוש ופליטות.

אם מתעלמים מההיסטוריה ומהמורשת הקולוניאלית של ישראל ומהשפעתה על היווצרות המשטר, האירועים שהתרחשו בראשית 2023 מעוררים פליאה: כיצד אפשר ליישב בין המאבק הליברלי הגדול והמקיף בתולדותיה של ישראל, שבו מאות אלפי

אנשים קוראים להפרדת רשויות, להגבלת כוחה של הכנסת ולחזיון בית המשפט העליון ושלטון החוק, ובין שלילתה של האזרחות הפלסטינית ולמעשה השבתה למצב של אזרחות קולוניאלית, אזרחות על תנאי או non deportability (מעמד המונע גירוש)?

לטעמי, הגדרתו של הסוציולוג הפוליטי צ'רלס טילי לאזרחות היא המועילה ביותר לניתוח, משום שהיא מתמקדת בשינויים ביחסים חברתיים. טילי מתייחס לאזרחות במובנה הפרקטי, כמערכת של תביעות (claims) שנתנים יכולים לדרוש מסוכני המדינה (Tilly, 1997). האזרחות היא מאפיין עיקרי של מדינה דמוקרטית שיש בה ייצוג של אזרחים לגבי פעולות של השלטון ושל סוכניו. הגדרתו של טילי למדינה דמוקרטית (Tilly, 2000) מתייחסת לקשר בין מאבקים עממיים המעניקים תוכן לאזרחות ולדמוקרטיה בלי להיצמד להגדרות חוקתיות. עבורו, דמוקרטיה היא משטר שיש בו אזרחות שווה ורחבת היקף לאורך זמן. במקרה שלנו, היחסיות (relation) היא גם בין תוכן האזרחות של פלסטינים לעומת יהודים בישראל, וגם בחשיבותם של המוסדות המשפטיים כזירות מאבק שבהן ניתן תוקף לאזרחות של פלסטינים בישראל באמצעות משא ומתן מתמשך מאז 1949. המוסדות המשפטיים היו ועודם גם המנגנון המשמר את ההפרדה בין האזרחים הפלסטינים בישראל ובין אלה שבשטחים ובגולה.

האזרחות כפי שמגדיר אותה טילי, כמערכת של תביעות מול סוכני המדינה, נתונה למתקפה משולבת משני כיוונים. במקרה של הפלסטינים אזרחי ישראל, שאזרחותם היא פוסט-קולוניאלית ובעיקר הייתה תעודת ביטוח נגד גירוש, בית המשפט תפקד כאתר של claims making, בלשונו של טילי – זירת מאבק שאפשרה משא ומתן על תוכנה ועומקה של האזרחות. המתקפה הסמכותנית על בג"ץ קשורה גם לתפקידו זה כזירה עיקרית של תביעות ומשא ומתן מצד הפלסטינים אזרחי ישראל.

כדי להבין את הקשר בין המורשת הקולוניאלית של המשטר הישראלי והריסוק הסמכותני של המוסדות, המכונה "ההפיכה המשטרית" או "הרפורמה המשפטית", ולעמוד על האופן שבו המעבר מליברליזם לסמכותנות מתלכד עם הקולוניזציה הפורמלית – סיפוח וחוק הלאום – עלינו לשאוב משלושה דיונים סוציולוגיים נפרדים: היחסים בין ליברליזם לקולוניאליזם מודרני, הפער בין אזרחות אירופית לאזרחות פוסט-קולוניאלית, והאופן שבו משטר החירום מבנה את האזרחות בישראל. אתיחס לשלושת הדיונים האלה בתיאור חלקה של ההפיכה המשטרית הנוגע לשלילת האזרחות הפלסטינית. כדי להסביר כיצד המהלך הגלובלי הסמכותני תווך בישראל דרך המצב הקולוניאלי המתמשך, אתמקד בהתרחשויות של שבע השנים האחרונות, שבהן השינויים במשטר האזרחות הגיעו לשיא. אני טוענת שההפיכה המשטרית ראשיתה בחקיקת חוק המאבק בטור, שהפך 80 שנות שימוש בתקנות ההגנה הקולוניאליות לחוק פורמלי של כנסת ישראל; המשכה בחקיקת חוק הלאום הקובע כי ליהודים זכות ייחודית להגדרה עצמית לאומית בישראל, במהלך סמכותני של כינון עשרות צווי חירום ושימוש ביכולות השב"כ כלפי אזרחי ישראל בתקופת הקורונה, ובהכרזתו של שר הביטחון בני גנץ על שישה ארגוני זכויות אדם וקהילה כעל ארגוני טרור; וסופה בשלילת אזרחותו של תושב ירושלים סלאח חמורי, בחקיקת חוק שלילת אזרחות ובסיפוח השטחים. המהלך הסמכותני של הממשלה שהחל ב־2022 לריסוק "שלטון החוק", קרי הפגיעה האנושה בעצמאות בתי המשפט והכפתם לרשות המבצעת, נועד לבצר את "הישג" ההפיכה המשטרית שבאו לידי ביטוי בשלילת אזרחותם של פלסטינים – צעד שעבר בשקט ציבורי ובתמיכת האופוזיציה.

ליברליזם וקולוניאליזם: חיוניותו של "שלטון החוק" לתחזוקת משטרים נפרדים

כיצד אפשר ליישב בין המאבק הליברלי להפרדת רשויות ולחיזוק "שלטון החוק" ובין שלילת האזרחות הפלסטינית והשבתה למצב של אזרחות על תנאי או למעמד של non deportability?

בספרי (Berda, 2023) אני טוענת שעבור מיעוטים בפוסט־קולוניות כמו ישראל והודו, האזרחות הייתה בעצם משטר תנועה, תעודת ביטוח נגד גירוש ופליטות, שעל בסיסה היה אפשר לתבוע זכויות מהשלטון מאוחר יותר. צריך לזכור את ההיסטוריה הקולוניאלית של הליברליזם ואת האופן שבו הסובייקט האירופי היה אמת המידה האוניברסלית של הגדרת האזרחות הליברלית. סיפורה של האזרחות האירופית, בקווים גסים, הוא סיפור על גלים גדולים של מאבקים עממיים שהרחיבו את שורות האזרחות והגדירו את החברות בקהילה הפוליטית (Bendix, 2017; Marshall, 1950; Somers, 2005).

גם בפוסט־קולוניות כמו ישראל התפיסה היא כי אזרחות נוצרת באמצעות אמנסיפציה והגדרה עצמית לאומית. אבל למעשה, אזרחות בפוסט־קולוניות נוצרת אחרת, משום שאזרחות פוסט־קולוניאלית נדרשה להגדיר זכויות וחברות פוליטית שלא היו קיימות במערכת המוגזעת של האזרחות האימפריאלית, שיצרה מדרג בין אוכלוסיות. הסיבה לכך היא שבקולוניה היו רק נתינים, והיה צורך להמציא את זכויותיהם מתוך מצב חירום שבו הזכויות של כלל האוכלוסייה היו מושעות. עבור קבוצות מיעוט, האזרחות הפוסט־קולוניאלית לא הייתה מהלך בינרי של הדרה והכלה, אלא מעמד או חברות פוליטיים שאפשרו שליטה (domination) מתמשכת בקבוצות אוכלוסייה שונות על פי מדרג גזעי, אתני או דתי (Sadiq, 2008). עבור מי שהפכו למיעוטים, למשל בעקבות תוכנית חלוקה או קביעת גבולות חדשים, האזרחות הייתה קודם כול כלי שמנע גירוש וסיפק בסיס לתביעות מן השלטון. עבור הפלסטינים בישראל האזרחות ניתנת בתוך הממשל הצבאי, והיא מתאפיינת מראש בתנאי חירום (Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015).

מנקודת מבט כזאת, של אזרחות פוסט־קולוניאלית, קל יותר להבין מדוע ההתנגדות למתקפה הסמכותנית על האזרחות הליברלית של היהודים מתרחשת לצד שלילת האזרחות הקולוניאלית של הפלסטינים. שלטון החוק הפריד בין שני המשטרים, ישראל הקולוניאלית וישראל הליברלית, ויצר מערכות שונות של חוקים וממשל עבור פלסטינים ועבור יהודים. כלומר, כדי להבין את ההפיכה המשטרית, שהיא הגרסה המקומית למתקפה העולמית על אזרחות אוניברסלית (בין שהיא תולדה של מעבר למשטר סמכותני או רובני ובין שהיא מימוש מבני פעולה של הקולוניאליזם ההתיישבותי), יש להתייחס למורשת הקולוניאלית של המשטר, המתבטאת בחקיקת החירום ובאופן שבו זו קבעה את גבולות האזרחות של הפלסטינים בישראל.

על כן, למרות התעלמותה של תנועת המחאה משלילת האזרחות, זהו האלמנט הקריטי של ההפיכה המשטרית, לצד חוק הלאום וסיפוח השטחים (שאליהם דווקא הייתה התייחסות של תנועת המחאה). ההפיכה המשטרית מבקשת לסיים את פרק השליטה הקולוניאלית על הפלסטינים, שבא לידי ביטוי בשנות הממשל הצבאי ובכיבוש השטחים הפלסטיניים של '67, ולסיים את האנומליה של שני משטרים נפרדים באמצעות מהלך סמכותני. מהלך כזה

שואף להיפטר מ"חללי הריבונות" (שנהב, 2006) שיצרו היחסים הקולוניאליים בין המשטר ובין הטריטוריה והאוכלוסייה שעליה הוא שולט, ולייצר עבור הממשלה כוח רב שיאפשר לה להתגבר על שלטון החוק הליברלי שאפשר את הפיצול בין מדינת ישראל לשטחים. בהיעדר "שלטון חוק" שיעמוד בדרכה של המדינה, מטרתו של חוק הלאום היא לאפשר נתינות ללא אזרחות לאחר סיפוח השטחים.

מורשת קולוניאלית ואזרחות עכשווית

סוציולוגים היסטוריים ומדעני מדינה מוסדיים העוסקים במורשת של משטרים קודמים עוקבים בשיטתיות אחר השפעותיהם ארוכות הטווח של מוסדות שהיו ואינם. המשטר בישראל/פלסטין איננו מקרה מובהק למחקר מורשת מוסדית "מן העבר", מכיוון שהתקיים ומתקיים בו משטר קולוניאלי ישיר – בממשל הצבאי שהושת על האזרחים הפלסטינים בשנים 1949-1966, ובזה שמושת גם כיום על הנתינים הפלסטינים בשטחים הכבושים מאז 1967 – וכן משטר קולוניאלי עקיף המושת על אזרחי ישראל הפלסטינים.

עם זאת, התחקות אחרי המורשת הקולוניאלית בהקשר המקומי מספקת לנו אפשרות נדירה לבחון כיצד מוסדות ופרקטיקות של שליטה נעים בזמן, במרחב ובין אוכלוסיות: המעבר המשפטי והמוסדי בין הקולוניאלי לפוסט-קולוניאלי (בין מנדט למדינה), והמעבר המרחבי בין חלקי הטריטוריה השונים והאוכלוסיות השונות שישראל שולטת עליהם. ההפיכה המשטרית איננה רק ביטוי לשינוי היסטורי במצב החוקי או הבריורקטי המתאפשר באמצעות חוק המאבק בטרור וחוק הלאום. עיקר ביטויה הוא במעבר של פרקטיקות שליטה ומעקב בין המרחבים ובין האוכלוסיות, פרקטיקות הנעות מהמשטר הצבאי על הפלסטינים בשטחי '67 אל תוך המשטר האזרחי על היהודים בשטחי '48.

אזרחות כמשטר תנועה

אם נחזור להגדרת האזרחות של טילי שאמורה להתקיים באופן שווה ולאפשר תביעות כלפי השלטון, בישראל מתקיימת מציאות של מדינה אחת, שבה ההבדל בין גבולות '48 לגבולות '67 מטושטש בכל האופנים מלבד החוק הפורמלי (Lustick, 2019). אין בה אזרחות מלאה או שווה לרוב האוכלוסייה שממשלת ישראל שולטת עליה בפועל. האוכלוסייה בה מדורגת: האזרחים בעלי הדרכון, תושבי מזרח ירושלים המחזיקים בתעודת זהות, והפלסטינים שאין להם מעמד בישראל והם נתונים לשלטון צבאי ישיר או עקיף ולמגבלות על זכויות וחופש תנועה, בין שמדובר במשטר ההיתרים בגדה המערבית או במצור על עזה. מבחינה מעשית, מה שהפריד בין המשטרים הוא המציאות המדומה של הגבול באמצעות משטר ההיתרים וההפרדה, שהיה שריד של הסכם אוסלו (ראו מאמרו של לב גרינברג בגיליון זה). הגבול המדומיין הזה תוחזק באמצעות שלטון החוק הליברלי (וייל, 2016), שהפריד בין טריטוריה ובין האוכלוסייה והתייחס לגדה המערבית ולעזה כאל שטח שאין עליו ריבונות ישראלית ונמצא בחזקתו של הצבא, ובה בעת החיל את החוק האזרחי על תושביה היהודים של הגדה המערבית (אזולאי ואופיר, 2008). שלטון החוק הליברלי, שמייצגו הם שופטי בג"ץ ויועצים משפטיים של משרדי הממשלה, הוא שהעניק את הלגיטימציה למדיניות השליטה

בשטחים על כל היבטיה (Shamir, 1990; Ben-Naftali, 2007). אבל אולי חשוב מכך, בג"ץ היה האתר העיקרי שבו הפלסטינים אזרחי ישראל נשאו ונתנו על זכויותיהם כאזרחים, מעבר למניעת גירוש. במונח הזה, הגדרתו של טילי את האזרחות כחסים בין הציבור ובין סוכני המדינה מתארת היטב את הדיון על גבולות האזרחות ועל מהותה.

השינוי המשטרי הראשון: חוק המאבק בטרור וחוק הלאום

השינוי המשטרי הפורמלי שמטרתו לרוקן את האזרחות הליברלית של הפלסטינים בישראל התחיל בחוק המאבק בטרור ובחוק הלאום¹. השורשים המוקדמים של הפיכת האזרחות של הפלסטינים, או מה שפלד מכנה "הטשטוש בין הפלסטינים האזרחים ללא אזרחים" (פלד, 2016, עמ' 430), נעוצים באינתיפאדה השנייה, באירועי אוקטובר 2000, אז נרצחו 13 מפגינים פלסטינים אזרחי ישראל בידי המשטרה. לטענתם של נדים רוחאנה ונימר סולטני (Rouhana & Sultany, 2003), התקופה מאז האינתיפאדה השנייה כוננה הגמוניה ישראלית חדשה שבה השתנתה משמעותה של האזרחות עבור לא יהודים בישראל. השלב הבא היה התיקון לחוק האזרחות, שפגע באופן חמור במוסד האזרחות של הפלסטינים באמצעות ריסוק מוסד איחוד המשפחות. החוק אפשר לשלול על בסיס זהות לאומית את זכותם של אזרחי ישראל להתחתן ולהקים משפחה, והקים חוקת מסוכנות בלתי ניתנת לסתירה על בני זוג של אזרחים ישראלים המתגוררים בשטחים. חוק זה העמיד עבור בני זוג בחירה אכזרית במיוחד בין משפחה למדינה (דוידוב ואחרים, 2005). המשמעות הייתה שאזרחים ישראלים פלסטינים אשר להם בני זוג פלסטינים מהשטחים נדרשו לבחור אם להתגורר בשטחים עם בני זוגם, שאינם יכולים להתגורר בישראל, או להיפרד מהם ולהמשיך לחיות בישראל. אולם ההפיכה המשטרית באזרחות החלה שנים אחר כך, עם חקיקת חוק המאבק בטרור.

הקשר בין מצב החירום לאזרחות: חוק המאבק בטרור

חוק המאבק בטרור איננו נתפס כחוק המשפיע ישירות על משטר האזרחות. אולם שנתיים לפני שנחקק חוק הלאום התרחש בישראל מהלך דרמטי: אחרי 80 שנה שבמהלכן השתמשה המדינה בתקנות ההגנה לשעת חירום מימי המנדט, כלי ששימש אותה מאז הקמתה כדי לקיים שני משטרי חוק נפרדים על פלסטינים ועל יהודים, הפכו התקנות לחקיקה פורמלית שבמובן מסוים איחדה את שני המשטרים. התמסדות של חוקי חירום היא רגע היסטורי חשוב שמקבע את תפיסת האיומים הביטחוניים של המשטר ומסמן הן את היקף כוחה של הרשות המבצעת הן את גבולות האזרחות.

כיצד חקיקת חירום מעצבת את האזרחות?

את מערכת המיון, הזיהוי והפיקוח שהפעילה הבירוקרטיה הקולוניאלית המנדטורית ירשה ישראל כשתוכנית החלוקה הפכה את המיעוט הפלסטיני בה לאוכלוסייה זרה, עוינת

1 יש שיטענו כי אזרחותם של הפלסטינים אזרחי ישראל מעולם לא הייתה אזרחות ליברלית, מכיוון שנולדה מתוקף משטר החירום הישראלי (Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015) או מכיוון ששימשה כדי למנוע שיבה באמצעות הפרדה בין הפלסטינים שנותרו בישראל אחרי הנכבה/מלחמת העצמאות ובין אלה שהוגדרו מסתגנים ופליטים (Tatour, 2019).

ומסוכנת (קמפ, 1999). אוכלוסיית המיעוט סומנה כך משום שהייתה ממוקמת בצד ה"לא נכון" של הגבול – מחוץ לשטח שיועד לה בתוכנית החלוקה. המיעוטים, בהיותם זרים ששייכים לישות פוליטית נפרדת, הפכו לחשודים מראש ולאויבים בפועל. התהליך הזה נעוץ כאמור בירושה רבת ההשפעה שהותירו אחריהם הבריטים: היגיון ארגוני של ניהול אוכלוסייה עוינת ומניעת התנגדות למשטר באמצעות שימוש בתקנות ההגנה לשעת חירום. סימון האוכלוסייה המסוכנת בקולוניות הוא תוצר של פרקטיקה בירוקרטית, כלומר של רוטיות המתפתחות בתנאי מאבק ויוצקות תוכן מעשי ויומיומי אל תוך סמכויות החירום המתרחבות. פעולת סיווג האוכלוסייה מתבצעת בין היתר באמצעות הפרקטיקה של יצירת "רשימות שחורות" וקטלוג אסירים פוליטיים וביטחוניים. פעולות הסיווג והמיון הפכו למעשה את חקיקת החירום לארגז כלים ששימש למניעת התנגדות למשטר, באמצעות כלי המעצר המנהלי – שהופעל בעיקר נגד מי שנחשד בפעילות נגד המשטר – ובאמצעות הגבלות תנועה אחרות. סימון האוכלוסייה כונן את הקטגוריות "סיכון ביטחוני" ו"סיכון פוליטי" כקטגוריות נזילות ולא יציבות שמזינות זו את זו: המשטר הקולוניאלי, שנאבק בתנועות השחרור הלאומי, ראה בפעילות פוליטית ציבורית סיכון ביטחוני וסיווג אותה כפעילות אלימה (בצדק, מבחינתו). במובן הזה, כפי שארז' סבאע' חורי ונדים רוחאנה (Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015) טוענים, האזרחות של הפלסטינים בישראל, שנוצרה בגבולותיה של חקיקת החירום, הייתה מראשיתה אזרחות קולוניאלית.

מיסוד החקיקה נגד הטרור בישראל נותן תוקף חוקי להגדרה זו. חוק המאבק בטרור מסווג את האוכלוסייה באמצעות הגדרות רחבות במיוחד של פעילות שנתפסת כ"תומכת טרור": די בהשתייכות משפחתית או במקום מגורים כדי להגדיר אדם כתומך טרור. נוסף על כך, ההגדרה המשפטית-גיאוגרפית של אזור כ"תשתית טרור" מטשטשת את ההבחנה בין זהות ושייכות ובין סיכון ביטחוני (Kedar, 2014). בחינת ההסדרה של סמכויות החירום מנקודת מבט ארגונית מבליטה את הקשר בין שלטון החוק, גבולות הפעולה הבירוקרטית והלגיטימציה של המדינה לפגוע באזרחים. החקיקה נגד טרור מגדירה מהי אזרחות נאמנה מפני שהיא לוקחת אוסף של פרקטיקות שלטוניות בירוקרטיות – פרקטיקות שטשטשו בפועל את ההבחנה בין פעילות פוליטית לגיטימית ובין פעילות הנתפסת כסיכון ביטחוני – והופכת אותן לחקיקה ראשית שמאפשרת פעולה גלויה נגד כל מי שהשלטון תופס כאוכלוסייה מסוכנת, לרבות אזרחים. וכך, דווקא ההסדרה הדמוקרטית לכאורה של החקיקה בישראל תאפשר פגיעה מקיפה באזרחים, לרבות באופוזיציה היהודית, על בסיס זהות ושייכות.

חוק המאבק בטרור הפך את תוכנם של ההסדרים הדרקוניים בתקנות ההגנה לשעת חירום, שהלגיטימציה הפוליטית לשימוש בהם הייתה שנויה במחלוקת, לחקיקה מוסדרת בהליך דמוקרטי פורמלי. למעשה, ההליך הפורמלי שנועד להסדיר את החקיקה נגד טרור נתן גושפנקה לפגיעה בזכויות של כלל אזרחי ישראל, גם היהודים, שלא הייתה כמעט לגיטימציה להשתמש נגדם בתקנות (מלבד מקרים בודדים). למעשה, חקיקת חוק המאבק בטרור הייתה חלק מהמהלך הסמכותני, שכן ההסדרה ה"דמוקרטית" של החקיקה הכשירה את השימוש בתקנות הדרקוניות על האוכלוסייה כולה ולא רק על האוכלוסייה הפלסטינית. עם חקיקת החוק בישראל, אומצה המורשת הקולוניאלית אל תוך החקיקה הפורמלית של הדמוקרטיה הפוסט-קולוניאלית, והפעם ההצדקה לשימוש בה היה המאבק

בטרור הגלובלי שכולל אויבים מבית. תפיסת המאבק בטרור כמלחמה באוכלוסיות מסוכנות בתוך גבולות המדינה מטשטשת את ההבחנה בין אוכלוסיית מיעוט שמהווה סיכון פוליטי לקיומו של רוב דמוגרפי ובין אוכלוסייה שמהווה סיכון ביטחוני. הנסיגה מהזכויות הליברליות קשורה למיסוד המנגנונים הקולוניאליים בחוק הפורמלי. האישור להשתמש בארגו הכלים הקולוניאלי גם כלפי האוכלוסייה היהודית, אף שעד עתה היה שמור לאוכלוסייה הפלסטינית, בישר כעבור כמה שנים, במשבר הקורונה, את החלתן של פרקטיקות שליטה ומעקב ששימשו את השב"כ בקרב הפלסטינים בשטחים גם על אזרחיה היהודים של ישראל. שנתיים לאחר שעבר חוק המאבק בטרור, הגיעה הפורמליזציה של משטר שלילת האזרחות באמצעות חוק הלאום.

חוק הלאום: מיסוד מדרג הגזע

חקיקת חוק הלאום, הוא חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, שנעשתה ב-2018, לא שינתה מהותית את הסדרי השלטון והממשל בישראל. למעשה, ההצהרה שרק ליהודים יש זכות להגדרה עצמית בארץ מיסדה בחוק הפורמלי את עקרון ההיררכיה הגזעית שהעדיפה במשך שבעה עשורים התיישבות של יהודים. אחמד סעדי (Sa'di, 2019) כותב כי חוק הלאום ממסד העדפה של יהודים שאינם אזרחים בהווה (אלא רק בפוטנציה) על פני אזרחיה הלא-יהודים של המדינה. בסמיכות גבוהה לחקיקתו הוצגה תוכנית המאה של נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ לסיפוח השטחים. התוכנית כללה טרנספר של חלק מהפלסטינים אזרחי ישראל אל שטחי המובלעות שהוצעו עבור המדינה הפלסטינית. יש חוקרים הרואים בשינויים ההצהרתיים הללו במשטר האזרחות תוצאות של העמדות הפוליטיות האתנו-לאומיות והסמכותניות של מחולליהם (Jabareen & Bishara, 2019; Jamal, 2019; Yadgar, 2020). אחרים רואים בכך מורשת של קולוניאליזם התיישבותי שמטרתו גירוש ומחיקה של הילידים (BenYoussef & Tamari, 2018; Sa'di, 2019). אולם יש להבין את חוק הלאום כמתווה אזרחות צופה פני עתיד. מטרתו היא לאפשר את סיפוח השטחים ללא מתן אזרחות לפלסטינים. מטרתה של ההפיכה הסמכותנית, הפוגעת בבתי המשפט, היא למנוע התערבות של בית המשפט במהלך של מניעת אזרחות, שכן כאמור בג"ץ היה גורם עיקרי במשא ומתן של הפלסטינים בישראל על גבולות האזרחות. לצד ההפיכה המשטרית של שלילת האזרחות באמצעות חוק המאבק בטרור וחוק הלאום, חלק מההפיכה אל משטר סמכותני כוללת פרקטיקות שליטה ומעקב שעברו מהשטחים הנתונים לשליטה צבאית ישראל אל תוך שטחי 48'.

המעבר הסמכותני

אף ששני חלקיה של ההפיכה המשטרית, הקולוניאלי והסמכותני, קשורים זה בזה, הם נפרדים ועל כן חוק הלאום וחוק המאבק בטרור אינם חלק ישיר מהמעבר למשטר סמכותני. החלק הסמכותני של ההפיכה המשטרית נתרם ממהלכים שאפשרו מעבר של פרקטיקות שליטה מהשטחים לישראל.

צווי חירום ואיכוני שירות הביטחון הכללי

בתקופת משבר הקורונה עשתה הממשלה שימוש בסמכויות החירום והתקינה יותר מ־38 צווי חירום, יותר מכל שנה אחרת מאז 1948 (קוסטי ומחוזאי, 2022). הדבר הנכיח את כוחה הרב של הרשות המבצעת במשטר הישראלי: מכיוון שישאל נמצאת במצב חירום תמידי מאז 1948, לממשלה יש סמכות להתקין בכל רגע נתון תקנות לשעת חירום בלי להזדקק לאישור הכנסת, ובכלל זה הסדרים שקבעה הכנסת. כלומר, מעבר לאפשרות שתקנות לשעת חירום ישיתו שינויים על החקיקה, יתקינו חוקים או ישעו חוקים, החוק מאפשר לממשלה לקבוע הסדרים ראשוניים במקום הכנסת באמצעות שימוש בעילת החירום (קוסטי וגרוס, 2021). במחקר ראשון שערכו גיר קוסטי ויואב מחוזאי על היקף השימוש בתקנות לשעת חירום (קוסטי ומחוזאי, 2022), טענו החוקרים שתקנות ההגנה לשעת חירום אינן משמשות את ישראל בעיתות מלחמה או משברים ביטחוניים וכי השימוש הנרחב בתקנות נעשה שלא בעיתות חירום, כדי לאפשר קבלת החלטות ויישום מדיניות גם בנושאים שאינם קשורים ישירות למצב חירום ולעיתות משבר.

במשבר הקורונה הייתה ישראל המדינה היחידה שהפעילה על אזרחים פרקטיקות שלטיה ומעקב ביטחוניות, כאלה שהשב"כ מפעיל על הנתינים הפלסטינים הנתינים לשליטה צבאית, כדי להתמודד עם המגפה (Marciano, 2021). למרות הדיון הציבורי הגלוי בנושא והביקורת שהושמעה על מתן סמכויות לשב"כ לעקוב אחר אזרחי ישראל היהודים, האיכון אושר בטענה שזהו צורך מידתי הגובר על הפגיעה בפרטיות, וניתנה לו לגיטימציה משום שהמהלך היה צפוי להיות זמני (Birnhack, in press). המעבר של פרקטיקות השליטה והמעקב משטחי '67 לשטחי '48 מטשטש את הפרדה בין המשטר הצבאי על הפלסטינים לשלטון האזרחי על היהודים.

חוק המאבק בטרור ככלי לשליטת אזרחות: ההכרזה על ששת הארגונים וגירוש סלאח חמורי

באוקטובר 2021 הכריז שר הביטחון בני גנץ על שישה ארגונים פלסטיניים של זכויות אדם, מחקר ועבודה קהילתית כעל ארגוני טרור על פי חוק המאבק בטרור (המטה הלאומי ללוחמה כלכלית בטרור, 2021) והוציא צו צבאי לסגירת משרדיהן, בטענה שהצעד דרוש כדי להילחם ב"תשתית טרור" (שיזף, 2022). הייתה זו הפעם הראשונה שארגוני חברה אזרחית סווגו כארגוני טרור. חלק מעובדיהם היו אזרחים או תושבים ישראלים. ההגדרות הרחבות של החוק אפשרו לישראל לתפוס את פעולתם הפוליטית וההסברתית של הארגונים כפעולת טרור שיש בה סיכון ביטחוני. כך הפכו הפרויקטים האזרחיים העוסקים בזכויות האדם של הפלסטינים מסיכון פוליטי לסיכון בטחוני.

שליטת התושבות של סלאח חמורי, תושב כפר עקב בירושלים, התרחשה בדצמבר 2022 לאחר הקמתה של הממשלה הנוכחית ולפני שזו הכריזה על הרפורמה המשפטית. חמורי, עורך דין וחוקר בארגון המשפטי אָמִיר, שהוכרזו כארגון טרור, היה נתון במעצר מנהלי ותושבותו נשללה על רקע האשמות בדבר חברותו בארגון החזית העממית. הוא גורש על בסיס תיקון לחוק הכניסה לישראל, שאפשר לשר הפנים שיקול דעת בהחלטה לשלול תושבות קבע בשל הפרת אמונים למדינה. הגירוש הזה שנעשה על רקע פוליטי היכה

גלים, אך בשנת 2022 נשללה תושבותם של יותר מ־81 פלסטינים תושבי ירושלים – מספר שלילות התושבות הגדול ביותר בחמש השנים האחרונות (המוקד להגנת הפרט, 2023). מדיניות שלילת התושבות באמצעים בירוקרטיים, הידועה כ"טרנספר השקט" של משרד הפנים, החלה ב־1995. תושבי ירושלים הם התושבים הילידים של המקום, והחוק הבינלאומי אוסר בחריפות על הפקעת תושבותם ועל שלילתה.

סיפוח דה יורה של השטחים באמצעים ארגוניים

במשא ומתן הקואליציוני עם מפלגת הציונות הדתית דרש בצלאל סמוטריץ' לכהן כשר אזרחי נוסף במשרד הביטחון ולקבל את הסמכויות על המנהל האזרחי ומתאם הפעולות בשטחים כדי לעסוק בתושביה היהודים של הגדה המערבית, מתנחלי יהודה ושומרון.² ההסכם הקואליציוני מלמד על סיפוח דה יורה של השטחים ועל הכוונה להחיל משטר אפרטהייד על האוכלוסיה הפלסטינית (Levine-Schnur et al., 2023). זוהי המשמעות של העברת הסמכויות האדמיניסטרטיביות והארגוניות הקבועה בהסכם, של מינוי הדרגים הבכירים בידי הדרג הפוליטי, של ביטול המעמד העצמאי של הייעוץ המשפטי בנוגע לשטחים בפרקליטות הצבאית ובפרקליטות המדינה והכפפתו הישירה לדרג הפוליטי, ושל הקמת מנגנון התיישבות עצמאי – כל אלה ללא כל התייחסות למעמד האזרחי של הפלסטינים תושבי השטחים. בפרט יש לשים לב לשתי נקודות המעידות על סיפוח ראשית, מכוח ההסכם ימומן ויבוצע פרויקט החלה פרסונלית וסלקטיבית של חוקי הכנסת על האזור, באמצעות מנגנון פורמלי של צווי אלוף הפיקוד. אמנם האלוף יהיה חתום בעל כורחו על הצווים, אך יורה עליהם השר מטעם מפלגת הציונות הדתית בהתאם לעבודתה של מנהלת ההתיישבות שתקום תחתיו. כך, הסמכות המהותית לחקיקה באזור תהיה נתונה במלואה בידי הזרוע הפוליטית־מבצעת: החוקים שיחולו באזור לא יחוקקו תחת המפקד הצבאי ולא תחת הכנסת. תחת זאת תוחל ישירות חקיקה ממשלתית בלי פיקוחו של פרלמנט, לפי שיקול דעתו המלא של הגוף לענייני התיישבות יהודים. ההסכם מבטל את מעמדה של יחידת היעוץ המשפטי לאזור יהודה ושומרון, הפועלת במשך עשרות שנים במסגרת הפרקליטות הצבאית ומעניקה ייעוץ משפטי עצמאי למפקד האזור ולראש המנהל האזרחי. אף שנמתחה ביקורת רבה על פעולותיה, יחידה זו נהגה לייחס לעצמה מחויבות לתפקידו של המפקד הצבאי "לשאת בתרמילו" את המשפט הבינלאומי, את דיני הכיבוש ואת המשפט המנהלי והחוקתי הישראלי.³ והנה עתה אפילו מראית עין זו לא תישמר. הסיפוח מבשר את סוף העמל הסיזיפי של נציגות שלטון החוק הליברלי שפעל כדי ליצור הפרדה משפטית בין השטחים לישראל.

2 כך על פי הנספח להסכם הקואליציוני לכינון ממשלה לאומית שנחתם עם הציונות הדתית ב־1.12.2022.

3 כך לדברי השופט אהרון ברק בכמה פסקי דין ובהם בג"ץ 4884/02 עגורי ואח' נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית. דבריו מתייחסים לתוקף החלקי של אמנת ז'נבה הרביעית, לגבי השליטה הצבאית בשטחים, בדיון על סמכות המפקד הצבאי להורות על גירוש פלסטינים בשל חשד למעורבות בפעולות צבאיות.

שלילת האזרחות על רקע "טרור" בהצבעה של 106 חברי כנסת

ב-11 בינואר, שבוע אחרי הודעת הממשלה על הרפורמה ובעיצומה של מחאה ציבורית, 106 חברי כנסת – ובהם חברי הכנסת של האופוזיציה, להוציא חברי הכנסת של המפלגות הערביות – הצביעו בעד הצעת חוק פרטית שתאפשר לשר הפנים לשלול אזרחות מאדם שהורשע במעשה טרור על בסיס חוק המאבק הטרור וקיבל על מעשיו תמורה כלשהי מהרשות הפלסטינית.

למרות המחלוקת העזה בין האופוזיציה לקואליציה על ההפיכה המשטרית הסמכותנית, ולמרות ההתנגדות הרחבה לריסוק "שלטון החוק", על ההפיכה המשטרית באזרחות לא הייתה כל מחלוקת. חוק המאבק בטרור, על הגדרותיו הרחבות, מיסד את תקנות ההגנה לשעת חירום על מכשיריהן הקולוניאליים לסימון אוכלוסיות ולהפרדה ביניהן. על בסיס חוק המאבק בטרור ניתן לשלול אזרחות.

שלילת האזרחות של פלסטינים אזרחי ישראל מטשטשת את ההבדל בין הפלסטינים בשטחי '67 לאלה שבשטחי '48. עם מהלך הסיפוח דה יורה מרוסקים המוסדות היחידים שניתן היה לנהל בהם או איתם משא ומתן על תביעות לזכויות או על מהות האזרחות, הם מוסדות "שלטון החוק" שכאמור תחזקו את ההפרדה. החלק השני של המהפכה המשטרית נועד להעניק כוח כמעט בלתי מוגבל לממשלה ולבצר את הישגי ההפיכה של שלילת האזרחות.

סיכום

בעת המשבר האזרחי החריף ביותר שהתרחש מאז ייסודה של מדינת ישראל, בחרתי לבחון את היחס בין מה שאני מכנה שני הפנים של ההפיכה המשטרית: האחד הוא ההפיכה הקולוניאלית של שלילת אזרחותם של פלסטינים אזרחי ישראל, והשני הוא ההפיכה הסמכותנית המתרחשת מאז דצמבר 2022 – השינוי במשטר האזרחות הישראלי, שבא לידי ביטוי קודם כול אצל הפלסטינים תושבי ישראל באמצעות שלילת אזרחות על רקע נאמנות. התבוננות בשני חלקי ההפיכה המשטרית מבהירה את המניעים לחלק הסמכותני שבהם, דהיינו הפגיעה במוסדות "שלטון החוק" שתחזקו, לפחות למראית עין, את קו הגבול המשפטי והפוליטי בין המשטר הצבאי על הפלסטינים בגדה המערבית ובעזה ובין המשטר הליברלי בישראל.

באמצעות הפגיעה במוסדות מערכת המשפט מבקשת ההפיכה הסמכותנית לבצר לאורך זמן את ההישגים הכבירים של השלמת התהליך הקולוניאלי דרך חוק המאבק בטרור, חוק הלאום, העברת פרקטיקות שנהוגות בשטחים אל תוך גבולות ישראל וסיפוח. אם נחזור להגדרתו של טילי את האזרחות כמערכת יחסים שמאפשרת תביעות מול סוכני המדינה, ולטענה כי אזרחותם של הפלסטינים בישראל תלויה במשא ומתן שהתקיים ברובו דרך בג"ץ, הרי שליטה מלאה של הממשלה על בית המשפט תסתום את הגולל על האפשרות לפתוח מחדש את המשא ומתן על גבולות האזרחות של הפלסטינים בישראל. זאת מכיוון שחלקה הראשון של ההפיכה המשטרית, זו הקולוניאלית, התקיים בשותפות מלאה של האופוזיציה להוציא נציגי הציבור הפלסטינים בישראל. שלילת אזרחותם של הפלסטינים בישראל מתרחשת על רקע שתיקתה של תנועת המחאה אל מול ההפיכה הסמכותנית.

בחינת שני פניה של ההפיכה המשטרית דרך פריזמת האזרחות מאפשרת לנו להבין כיצד מתרחש בישראל/פלסטין תהליך פורמליזציה של משטר אחד, כיצד מתגבשת מציאות של מדינה אחת (Barnett et al., 2023): באמצעות טשטוש ההבדל בין פלסטינים בשטחי 67' לפלסטינים בשטחי 48' עד לשלילת אזרחותם של אלה, סיפוח דה יורה של השטחים הכבושים, שימוש בחוק הלאום כדי למנוע אזרחות מהפלסטינים תושבי השטחים, ולבסוף שימוש בפרקטיקות שנוצרו במסגרת הכיבוש הצבאי בשטחים גם כלפי אזרחי ישראל היהודים.

מנקודת מבט כזאת, הבוחנת את הקשר בין המאבק על האזרחות הליברלית ובין סימונה של ההפרדה הקולוניאלית, ברור מאוד שהיעדרם של הפלסטינים בישראל מהמחאה נגד ההפיכה המשטרית, המפרה את החוזה שיש לה עם האזרחים היהודים ומאיימת על זכויותיהם הליברליות, אינה נובעת מעניינים סמליים כמו הדגל או ההמנון, אלא היא ביטוי לכך שחלקה הראשון של ההפיכה המשטרית כבר הושלם. באופן פרדוקסלי, בגלל "מציאות המדינה האחת" נראה כי האפשרות היחידה להדוף את ההפיכה הסמכותנית היא הקמתו של משטר אזרחות שוויוני בכל מרחב ישראל/פלסטין.

מקורות

- אזולאי, אריאלה, ועדי אופיר. (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967-). רסלינג.
- ברדה, יעל. (2015). ניהול "אוכלוסיות מסוכנות": מפרקטיקות חירום קולוניאליות לחוק המאבק בטרור בהודו ובישראל. תיאוריה וביקורת, 44, 97-126.
- דידוב, גיא, יונתן יובל, אילן סבן ואמנון רייכמן. (2005). מדינה או משפחה? חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), תשס"ג-2003. משפט וממשל, ח, 643-699.
- המוקד להגנת הפרט. (2023, 12 במרץ). שלילת מעמד קבע בשנת 2022: על פי נתוני משרד הפנים, בשנה זו נשלל מעמדם של 81 פלסטינים מירושלים המזרחית במסגרת מדיניות "הטרנספר השקט", בהם 42 נשים וקטין אחד; זהו מספר השלילות הגבוה ביותר מאז שנת 2016.
- המטה הלאומי ללוחמה כלכלית בטרור. (2021, 31 בדצמבר). שר הביטחון הכריז על 6 ארגוני החזית העממית כארגוני טרור.
- התנועה לזכויות דיגיטליות. (2020, 17 ביולי). נייר עמדה על הסמכת השב"כ לסייע במאמץ הלאומי לצמצום התפשטות נגיף הקורונה – ניתוח יכולות איכוני השב"כ, דיוקם ומגבלותיהם, ומקומם ביחס לחקירות אפידימיולוגיות מתקדמות.
- וייל, שרון. (2016). ממדינה יהודית ודמוקרטיה כובשת לאפרהייד: תרומתו של בג"צ. בתוך שרה אוספקי-לזר ויוסף ג'בארין (עורכים), אזרחות על תנאי: על אזרחות, שוויון וחקיקה פוגענית (עמ' 65-92). פרדס הוצאה לאור.
- פלד, יואב. (2016). אזרחותם של מיעוטים בדמוקרטיה אתנית: אזרחים יהודים ברפובליקה הפולנית השנייה (1918-1939), אזרחים קתולים בצפון אירלנד (1921-1972) ואזרחים פלסטינים בישראל. בתוך שרה אוספקי-לזר ויוסף ג'בארין (עורכים), אזרחות על תנאי: על אזרחות, שוויון וחקיקה פוגענית (עמ' 411-436). פרדס הוצאה לאור.

- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי? הדינמיקה של אזרחות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). רמות.
- קוסטי, ניר, ויואב מחוזאי. (2022). השימוש בתקנות שעת חירום בישראל בתקופת הקורונה ובמבט היסטורי, 1948-2020. מחקרי רגולציה, ה, 211-245.
- קוסטי, ניר, ואייל גרוס. (2021). פרדוקס חוק הקורונה – חירום בתוך חירום: סימפוזיון על חוק הקורונה, שלטון החוק וזכויות האדם. *ICON-S-IL Blog*.
- קמפ, אדריאנה. (1999). שפת המראות של הגבול: גבולות טריטוריאליים וכינונו של מיעוט לאומי בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 319-349.
- שיזף, הגר. (2022, 18 באוגוסט). צה"ל פשט על משרדי ששת הארגונים האזרחיים שהוכרוזו ארגוני טרור וסגר אותם. הארץ.
- שנהב, יהודה. (2006). חללי ריבונות, החריג ומצב החירום: לאן נעלמה ההסטוריה האימפריאלית? תיאוריה וביקורת, 29, 205-218.
- Barnett, Michael, Nathan J. Brown, & Shibley Telhami. (Eds.). (2023). Introduction. In Michael Barnett, Nathan J. Brown, Marc Lynch, & Shibley Telhami (Eds.), *The one state reality: What is Israel/Palestine?* (pp. 1–30). Cornell University Press.
- Bendix, Reinhard. (2017). *Nation-building and citizenship: studies of our changing social order*. Routledge.
- Ben-Naftali, Orna. (2007). A judgment in the shadow of international criminal law. *Journal of International Criminal Justice*, 5(2), 322–331.
- Ben-Youssef, Nadia, & Sandra Samaan Tamari. (2018). Enshrining discrimination: Israel's nation-state law. *Journal of Palestine Studies*, 48(1), 73–87.
- Berda, Yael. (2023). *Colonial bureaucracy and contemporary citizenship*. Cambridge University Press.
- Birnhack, Michael D. (in press). The temporal dimension of surveillance. *Surveillance & Society*.
- Jabareen, Hassan, & Suhad Bishara. (2019). The Jewish nation-state law. *Journal of Palestine Studies*, 48(2), 43–57.
- Jamal, Amal. (2019). Israel's new constitutional imagination: The nation state law and beyond. *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, 18(2), 193–220.
- Kedar, Alexandre (Sandy). (2014). Expanding legal geographies: A call for a critical comparative approach. In Irus Braverman, Nicholas Blomley, David Delaney, & Alexandre Kedar (Eds.), *The expanding spaces of law: A timely legal geography* (pp. 95–119). Stanford University Press.
- Levine-Schnur, Ronit, Tamar Megiddo, & Yael Berda. (2023). A theory of annexation. *SSRN*.
- Lustick, Ian S. (2019). *Paradigm lost: From two-state solution to one-state reality*. University of Pennsylvania Press.

- Marciano, Avi. (2021). Israel's mass surveillance during COVID-19: A missed opportunity. *Surveillance & Society*, 19(1), 85–88.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class*. Cambridge University Press.
- Peled, Yoav. (2007). Citizenship betrayed: Israel's emerging immigration and citizenship regime. *Theoretical Inquiries in Law*, 8(2), 603–628.
- Rouhana, Nadim N., & Nimer Sultany. (2003). Redrawing the boundaries of citizenship: Israel's new hegemony. *Journal of Palestine Studies*, 33(1), 5–22.
- Rouhana, Nadim N., & Areej Sabbagh-Khoury. (2015). Settler-Colonial citizenship: Conceptualizing the relationship between Israel and its Palestinian citizens. *Settler Colonial Studies*, 5(3), 205–225.
- Sa'di, Ahmad H. (2019). The nation state of the Jewish people's basic law: A threshold of elimination? *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, 18(2), 163–177.
- Sadiq, Kamal. (2008). *Paper citizens: How illegal immigrants acquire citizenship in developing countries*. Oxford University Press.
- Shamir, Ronen. (1990). "Landmark cases" and the reproduction of legitimacy: The case of Israel's high court of justice. *Law and Society Review*, 24(3), 781–805.
- Somers, Margaret R. (2005). Citizenship troubles: Genealogies of struggle for the soul of the social. In Julia Adams, Elizabeth L. Clemens, & Ann Shola Orloff (Eds.), *Remaking Modernity* (pp. 438–469). Duke University Press.
- Tatour, Lana. (2019). Citizenship as domination: Settler colonialism and the making of Palestinian citizenship in Israel. *The Arab Studies Journal*, 27(2), 8–39.
- Tilly, Charles. (1997). A primer on citizenship. *Theory and Society*, 26(4), 599–602.
- Tilly, Charles. (2000). Processes and mechanisms of democratization. *Sociological Theory*, 18(1), 1–16.
- Yadgar, Yaacov. (2020). *Israel's Jewish identity crisis: State and politics in the Middle East*. Cambridge University Press.